

A KETTŐS SZILLOGIZMUS

BÉKÉSI IMRE

0. Három előzetes megjegyzés

Dolgozatomban nyelvhasználati alakulatok jelentésszerkezetét vizsgálom. — Munkámban KÁTHY DORFMÜLLER-KARPUSA 1982-ben publikált tanulmányából indulok ki, amely viszont PETŐFI S. JÁNOS gondolkörében, a közismert TeSWeST kanonizált nyelvét használva keletkezett (PETŐFI—KAYSER: 1976.). *Szillogizmuson* — mivel élő nyelvi példákat elemzek —, 'szillogisztikus jellegű összefüggések'-et értek.

1. Az egyik (az első) szillogizmus helye a jelentésszerkezetben

Az összetett mondatok és az elemi szövegegységek jelentésszerkezetének vizsgálatában az *elvárástörölő* (s a vele rokon megengedő) *ellentétre* több kutató is felfigyelt (BIASCI: 1982., FRITSCHÉ: 1982., DORFMÜLLER-KARPUSA: 1982., BÁNRÉTI: 1983.). Egybevágó feltételezések utaltak ugyanis arra, hogy ennek az ellentétfajtának a jelentésszerkezetét csak *implicit* komponenseinek feltáráásával lehet megérteni.

1.1. Az elvárástörölés jelentésszerkezetének egyik legjellemzőbb *implicit* komponense egy *presszuppozíció* (KIEFER: 1983.), amelynek két sajátosságát itt előre kiemelem. Egyik az, hogy a *presszuppozíció* egyúttal (s elsősorban) egy szillogizmusnak is komponense (felső tétele); másik jellegzetessége, hogy nem okvetlenül szerepel *implicit* módon. Olyan kommunikációs helyzetben például, amelyben a partner nem eléggé tájékozott, a beszélő explicitálhatja a felső tételt is a szillogizmus másik (vagy mindkét másik) tételével együtt. Első példánk gondolatmenete (jelentésszerkezete) nem más, mint egy mindhárom tételében explicitált szillogizmus:

(1) „Az már régi dolog, hogy a magamfajta ember csak úgy szerezhet földet, ha örököl, vagy ha megkoplalja. Mink nem vártunk örökséget, minden közelebbi atyánkfia hóttkódús, tarisznyacipelő napszámos volt. Meg aztán mindegyiknek sok ija-fija volt. Nem maradt más hátra, mint megkoplalni.” (Veres Péter)

Tagoljuk szét a gondolatmenetet a szillogizmus tételei szerint:

A szillogizmus tételei:	A gondolatmenet szintaktikai („felszíni”) széttagolódása:
Felső tétel: S—M	<i>Az már régi dolog, hogy a magamfajta ember csak úgy szerezhet földet, ha örököl, vagy ha megkoplalja.</i>
Alsó tétel: M—P	<i>Mink nem vártunk örökséget, minden közelebbi atyánkfia hóttkódús, tarisznyacipelő napszámos volt. Meg aztán mindegyiknek sok ija-fija volt.</i>
Konklúzió: S—P	<i>Nem maradt más hátra, mint megkoplalni.</i>

Mint látjuk, a szövegrészlet jelentésszerkezetét a szillogizmus *kauzális* összefüggései adják (BÉKÉSI: 1990.), ellentétes viszonyítás tehát nincs benne.

1.2. Az az elvárástörlésre épülő jelentésszerkezet, amely a jelen dolgozat tárgya lesz az alábbiakban, az (1) példából így hozható létre:

Kauzális viszonyok:	az elvárástörlő ellentét	
	előtagja: [A]	utótagja: [B]
S—M (preszuppozíció) M—P	[A _p] [A] Minden közelebbi atyánkfia. hóttkódús ... volt	
S—P (konklúzió)	[A _k]	de [B _k] nem koplaltunk a földért

A jelek olvasata:

- [A_p]: az ellentét előtagjának preszuppozíciója, amely egyúttal a szillogizmus felső tétele is,
- [A]: az ellentét explicit előtagja, amely által a szillogizmus másik két tétele implicite jelen van,
- [A_k]: a szillogizmus implicit konklúziója, amely ebben a formában is előtagja az ellentétnek: *Nem maradt más hátra, mint megkoplalni a földet, de nem koplaltuk meg.*
- [B_k]: Az elvárástörlő ellentét explicit utótagja, amely a második szillogizmus konklúziója. (Erre a későbbiekben térünk rá.)

A fenti összefüggések sematikus ábrázolását KÄTHY DORFMÜLLER-KARPUSA gyakorlata nyomán készítettem el; a következő példa s elemzése is DORFMÜLLER-KARPUSÁÉ (i. m. 108.):

(2) [A] *A miniszterek változtak, de [B] ő (a titkárnő) megőrizte állását.*

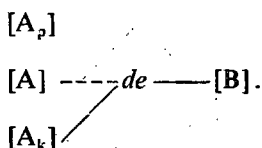
„Hogy a példában lévő ellentét mint olyan — írja a szerző — érthető legyen; szükséges, hogy egy preszuppozíciót [jele: p], mely a világismeretünkből származik; implicit formában figyelembe vegyünk. Ez így hangzik:

[A_p] *Ha a miniszterek változnak, akkor változnak a titkárnők is.*

Ez a preszuppozíció — folytatódik az elemzés —, továbbá a példa felszíni struktúrájának első argumentuma ([A]-val jelölt előtagja) szolgálnak premisszákul a következő konklúzióhoz (jele: [A_k]), amely a felszíni szerkezetben nem jelenik meg:

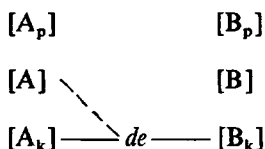
[A_k] *Elvárjuk, hogy a titkárnő cserélődjék.*

Az ellentétes viszony — írja a szerző — a mélystruktúrában fekvő konklúzió, valamint a felszíni struktúra második argumentuma (a [B]-vel jelölt utótag) között található:

Az ellentét — vonja le a következtetést a szerző —, melyet a *de* jelöl, a mélyszerkezeti konklúzió [A_k] és a felszíni szerkezeti [B] argumentum között húzódik.”

A (2) példa idézett elemzéséből kitűnik, mi az, amit DORFMÜLLER-KARPUSÁTÓL az (1) példa bemutatásához átvettem; s mi az, amit ma már tovább (s másként) érdemes gondolnunk. Eligazítónak fontos, hogy az idézett szerző a vizsgált ellentét-fajta előtagját (az [A]-t) egy szillogizmus egyik explikált tételeként írta le, s legalább ennyire elmemozdító az a hibája, hogy az ellentét utótagját (jele: [B]) az előtaggal azonos szintre helyezte. Ez a hiba hívja fel a figyelmet arra, hogy *nemcsak az előtag, hanem az utótag is tétele egy szillogizmusnak*. Ha ugyanis egy másik szillogizmus tételének tekintjük a [B]-t, akkor ez szintén konklúzióként [B_k] jelenik meg:

2. A kettős szillogizmus

2.1. A kettős szillogizmus felszíni szerkezete

Az ellentétesen viszonyított kettős szillogizmusban hat tétel van, közülük azonban legalább kettő az előismeret (világismeret) szintjén marad, vagyis nem explikálódik. Négy tétel viszont (tipikusan a két alsó tétel és a két konklúzió) megjelenhetik a szintaktikai széttagolásban:

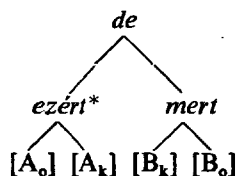
(3) „*Vége a tanévnek, haza kéne utaznom Zámolyra, de nem megyek, mert egyik tanárom beajánlott a tűzoltósághoz tűzörnek,...*” (Csoóri Sándor)

Ha sémába rendezzük az idézett mondatban felismerhető két szillogizmus 3-3 tételét, látjuk, hogy — mint általában — a felső tételek itt is implicitek maradnak (az implicitás jele PETŐFI S. JÁNOS kanonizált nyelvében: *):

A szillogizmus sémája:	Az első szillogizmus (jele: [A])		A második szillogizmus (jele: [B])	
S—M (általános ok)	[A _p *]	<i>Ha vége a tanévnek, a vidéki diákoknak haza kell utazniuk.</i>	[B _p *]	<i>Ha egy vidéki diákot beajánlanak tűzörnek, az nem utazik haza.</i>
M—P (konkrét ok)	[A _o]	<i>Vége a tanévnek</i>	[B _o]	<i>Egyik tanárom beajánlott a tűzoltósághoz tűzörnek</i>
S—P (konklúzió)	[A _k]	<i>haza kéne utaznom Zámolyra</i>	[B _k]	<i>nem megyek.</i>

2.1.1. A (3) példa felszíni szerkezetének formális ábrázolása

A példa jelentésszerkezetét két szillogizmus elvárástörő viszonya alkotja. Az ellentét, valamint a két szillogizmusban lévő kauzális viszonyok hierarchiáját az alábbi sémával fejezem ki (BÉKÉSI: 1990.):

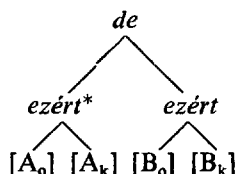

A sémáról leolvasható, hogy az első [A] szillogizmus két tétele az ok [A_o] és a konklúzió [B_k] sorrendjében, kötőszó nélkül (*ezért**) követik egymást; a második [B] szillogizmus tagjai között kötőszóval jelölt magyarázó utótagú viszony van: [B_k] *mert* [B_o].

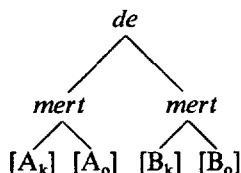
A séma ebben az esetben olyan szintaktikai alakulatot ábrázol, amelyben a legtöbb tag lett explikálva. Az a jelentésszerkezet azonban, amelyet itt a két ellentétesen kapcsolt szillogizmus alkot, akkor is jelen van, ha az [A] és a [B] tagok a lehetséges másik sorrendjükben, valamint akkor is, ha implicit formában jutnak szerephez a szintaktikai széttagolás folyamán.

Nézzük meg a lehetséges sorrendi változatokat!

(3a) *Vége a tanévnek, haza kéne utaznom Zámolyra, de egyik tanárom beajánlott a tűzoltósághoz tűzőrnek, ezért nem megyek.* — Ábrázolása:

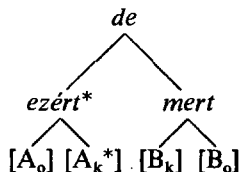
(3b) *Haza kéne utaznom Zámolyra, mert vége a tanévnek, de nem megyek, mert egyik tanárom beajánlott a tűzoltósághoz tűzőrnek.* — Ábrázolása:

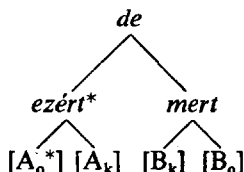
(Itt következnek a (3a) és a (3b) egymás közti variálása, amely további két sorrendi változatot adna; de helykimélés végett ezeket most elhagyom.)

A tételek implicitásából adódó lehetséges változatok

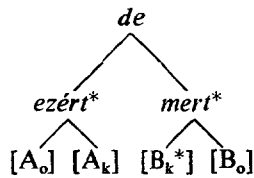
(3c) *Vége a tanévnek, de nem megyek haza Zámolyra, mert egyik tanárom beajánlott a tűzoltósághoz tűzőrnek.* — Ábrázolása:

(3d) *Haza kéne utaznom Zámolyra, de nem megyek, mert egyik tanárom beajánlott a tűzoltósághoz tűzőrnek.* — Ábrázolása:

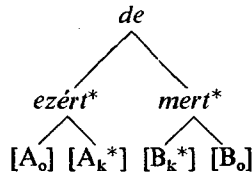

(3e) *Vége a tanévnek, haza kéne utaznom Zámolyra, de egyik tanárom beajánlott a tűzoltósághoz tűzörnek.* — Ábrázolása:

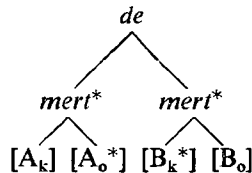

A fenti törlések előre látható következtetése, hogy a szillogizmus négy tételéből legalább egynek-egynek meg kell jelennie a szintaktikai megvalósítás során. A (3) példából a legvalószínűbb két tétel:

(3f) *Vége a tanévnek, de egyik tanárom beajánlott a tűzoltósághoz tűzörnek.* — Ábrázolása:

(3g) *Haza kéne utaznom Zámolyra, de egyik tanárom beajánlott a tűzoltósághoz tűzörnek.* — Ábrázolása:

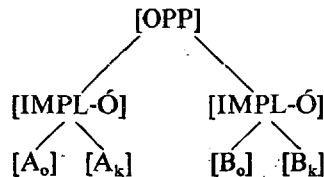

2.2. Kísérlet a kettős szillogizmus mélyszerkezetének reprezentációjára

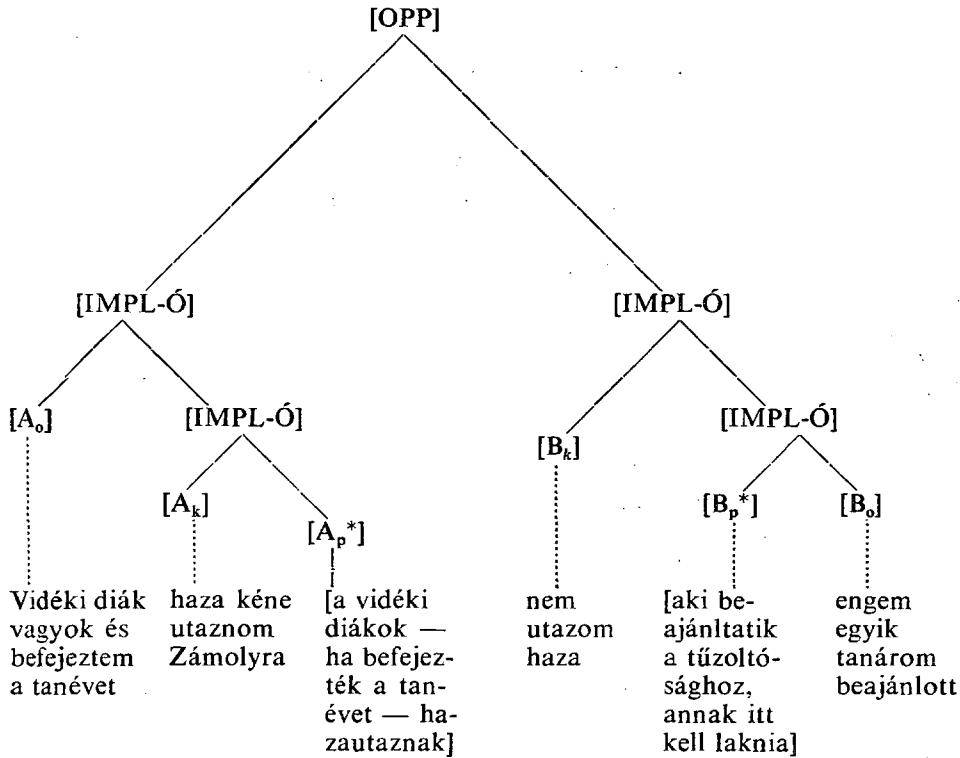
A felszíni formák egy csoportja elvi változatainak áttekintése után — PETŐFI S. JÁNOS segítségével — kísérletet teszek, hogy az ellentétesen viszonyított kettős szillogizmust mint mélyszerkezetet reprezentáljam. Ehhez három, egymást követő sémán igyekszem eljutni.

A két szillogizmus relációját (a *de* helyén) oppozícióval (=OPP), a tételek szillogizmusokon belüli relációit implikációval (=IMPL-Ó) jelölöm. Az IMPL-Ó összetevőinek (konstituenseinek) funkcióit itt is az [A] és a [B] szimbólumok lábához írott szubszkriptumok [A_o], [A_k] stb. jelzik. (Megjegyzem, hogy az IMPL-Ó terminust nem a formális logikai, hanem az intuitív hozzárendelhető jelentés alapján használom.)

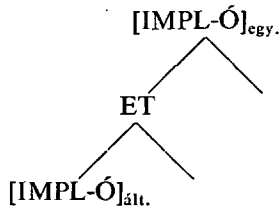
Az alábbi sémán az [OPP] és az [IMPL-Ó] mélystruktúrabeli konjunkciókat jelölnek:

Ez a séma még hiányos: nem tartalmazza a presszuppozíció szerepű felső tételeket $[A_p]$, $[B_p]$. Mivel azonban a következő (a 2.3. számú) alpont kifejezetten ezeket vizsgálja, itt megelőlegezem feltételezhető helyüket. A leolvashatóság érdekében a szimbólumok alá írok egy szemléltető példát.

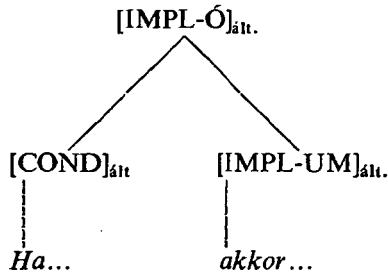

Ez a séma még mindig nem eléggé explicit, legalább két helyen ki kell bővítenünk. Először is ott, ahol hiányzik róla a konvencionális általánosnak $[IMPL-Ó]_{ait}$. (*a vidéki diák*) és az aktuális egyesnek $[IMPL-Ó]_{egy}$. (*én vidéki diák vagyok*) a viszonya; vagyis az a mélyszerkezeti konjunkció: $[ET]$, ami által a nagy premissza akkor is presszuppozícióként van jelen, ha nincs explikálva:

Továbbá ketté kell tagolnunk az implikációkban eddig egységként kezelt feltételes kijelentéseket (*ha..., akkor...*). Az implikáló feltételes mondatot *conditio*-ként $[COND]$, a következményt tartalmazó főmondatot *implicatum*-ként ($IMPL-$

UM] tüntetem fel. A fenti séma általános implikációját pl. így:

A 2.1. pont alatt megismert példa mélyszerkezeti reprezentációját — PETŐFI S. JÁNOS értelmezését követve — lásd a 45. oldalon. (Felhívom a figyelmet, hogy itt az egyes konstituenseknek — a felszíni reprezentációtól eltérően — rögzített helyük van.)

2.3. A felső tétel explikálása a felszíni (szintaktikai) alakulatban

A (3) példa elvi változataiból hiányzik az az alcsoport, amely explicit felső tételt (tételeket) tartalmaz. A következőkben más példákon ezt a hiányt szeretném bepótolni.

(4) „A magányos hosszútávfutók irodalmi életnek nevezett versenyében a kritikus mindig a külső körön fut, és soha senkitől sem kap pályaelőnyt, sőt neki még a rajtpisztolyt is külön sütik el, később. Már-már természetes hát, hogy rendszerint utolsónak ér a célba, ha egyáltalán odaér, hisz a hátránya szinte behozhatatlan.” (Szabó Ede)

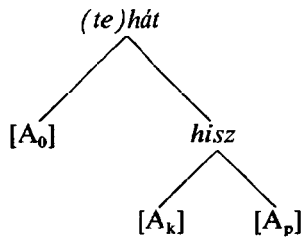
Ha mérlegeljük, hogy e példában a *hát*tal jelölt konklúziót megelőző, valamint követő tételek közül melyik tartalmazza az általánosabb okot, azaz melyik tekinthető a felső tételnek, akkor a követő, vagyis a záró szerepű tételt ítéljük annak:

[A_p] A [kritikus] hátránya szinte behozhatatlan.

[A₀] A kritikus mindig a külső körön fut, ...

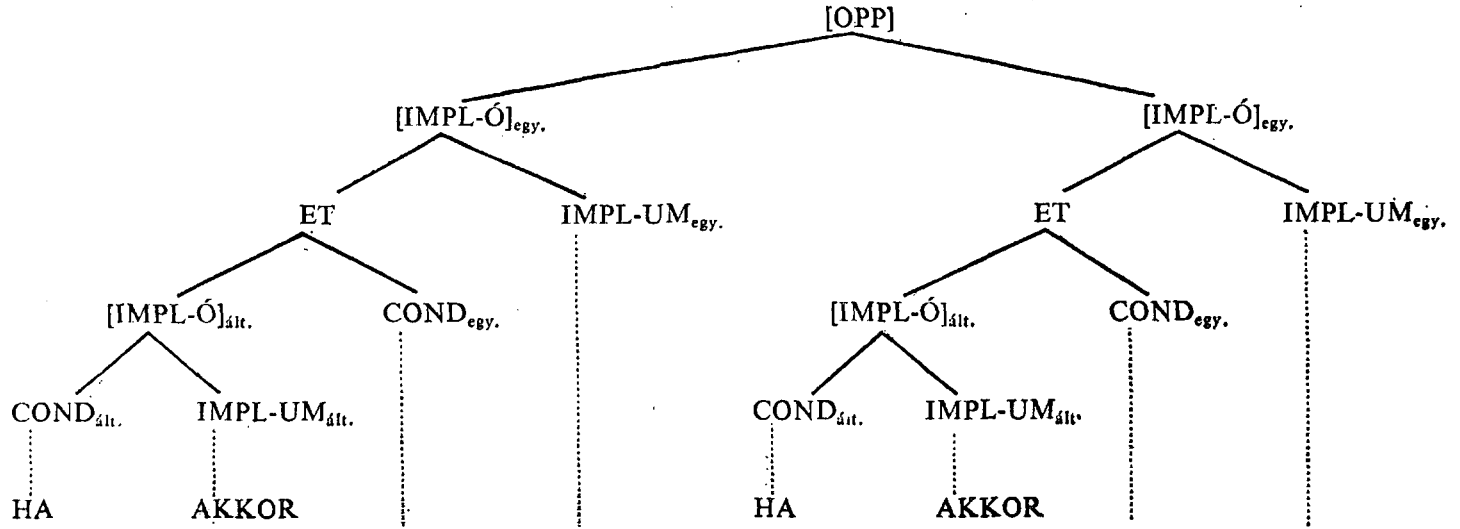
[A_k] Már-már természetes hát, hogy rendszerint utolsónak ér a célba.

A (4) példa felszíni jelentésszerkezete így ábrázolható:

A szillogizmus explikált felső tételét tehát a (4) példa szintaktikai tagolódása a lineáris sor utolsó tagjaként tartalmazza. Ez az a hely, ahová az implicit felső tételt beírhatjuk. A témát tárgyaló szakirodalom egyik közismert példájának jelentésszerkezetében is erre a helyre lehet beírni (egyelőre csak az előtagban):

(5) *Ferenc alkoholista, de minden reggel pontosan jár munkába.* (FRITSCHÉ: 1982. 22.)

x vidéki diák és x befejezi a tanévet

x (általában) hazautazik

én vidéki diák vagyok és én befejeztem a tanévet

én haza kellene hogy utazzam

x vidéki diák és x befejezi a tanévet és x beajánltatik... nem a lakhelyén

x (általában) nem utazik haza

én vidéki diák vagyok és én befejeztem a tanévet és én beajánltattam nem a lakhelyemen

én nem utazom haza (minden valószínűség szerint)

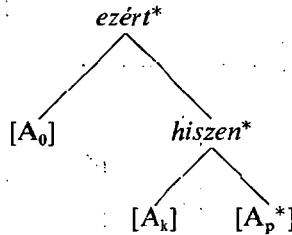
A de előtti szillogizmus tételei:

[A_p*] *Az alkoholisták általában pontatlanul járnak munkába.*

[A₀] *Ferenc alkoholista.*

[A_k*] *Számítani lehet arra, hogy Ferenc reggelenként pontatlanul jár munkába.*

A de előtti szillogizmus jelentésszerkezete:

(A de utáni szillogizmus ábrázolására visszatérünk.)

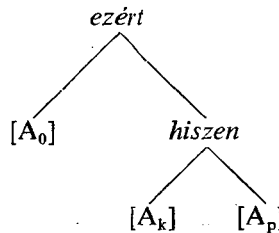
A fentiek tapasztalataival ábrázolni tudjuk az (1) példa jelentésszerkezetét is. Vegyük előbb a Veres Péter-idézet vázlatát:

(1a) [A_p] *Az már régi dolog, hogy a magamfajta ember csak úgy szerezhethet földet, ha örököl, vagy ha megkoplalja.*

[A₀] *Mink nem vártunk örökséget.*

[A_k] *Nem maradt más hátra, mint megkoplalni.*

Az (1a) jelentésszerkezete:

Miután legalábbis praktikusnak tűnik a preszuppozíció (A_p) helye a vizsgált jelentésszerkezetben, kísérjük meg az (1) példa teljes szövegének ábrázolását. Azt tapasztaljuk, hogy ebben két mozzanat is konklúziót tartalmaz, ezért ezeket sor-számoznunk kell ([A_{k1}], [A_{k2}]):

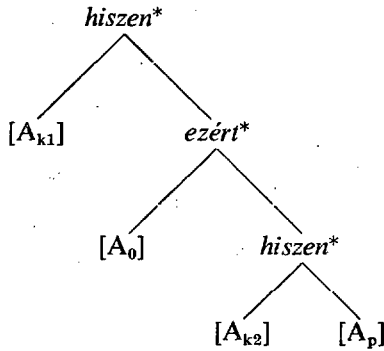
(1) [A_p] *Az már régi dolog, hogy a magamfajta ember csak úgy szerezhethet földet, ha örököl, vagy ha megkoplalja.*

[A_{k1}] *Mink nem vártunk örökséget,*

[A₀] *minden közelebbi atyánkfa hóttkódús, tarisznyacipelő napszámos volt. Meg aztán mindegyiknek sok ija-fija volt.*

[A_{k2}] *Nem maradt más hátra, mint megkoplalni.*

Az (1) jelentésszerkezete:

2.4. Az utótag helye a *de* utáni szillogizmusban

Az (5) példa jelentésszerkezetét két, ellentétesen viszonyított szillogizmus alkotja. Az előzőekben a *de* előtti, [A]-val jelölt szillogizmust már leírtuk, most nézzük meg a *de* utáni, [B] jelű szerkezettrészt.

(5) [A] *Ferenc alkoholista, de [B] minden reggel pontosan jár munkába.*

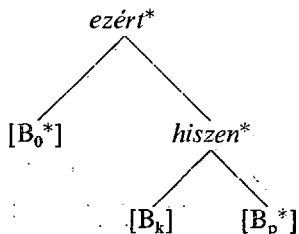
Az összetett mondat explicált [B]-tagja feltehetőleg konklúziót tartalmaz, vagyis [B_k]; s e szerepének, valamint lexikai jelentésének figyelembevételével rekonstruálhatjuk az implicit [B_p*] és [B₀*] tételeket. (A lehetséges kontextusok rekonstruálására BÁNRÉTI ZOLTÁN meggyőző példákat hoz. Lásd i. m. 40—42.) Az (5) példához a következő tételeket rekonstruálom:

(5b) [B_p*] *Ha munkanélküliség van, még az alkoholisták is pontosan járnak munkába.*

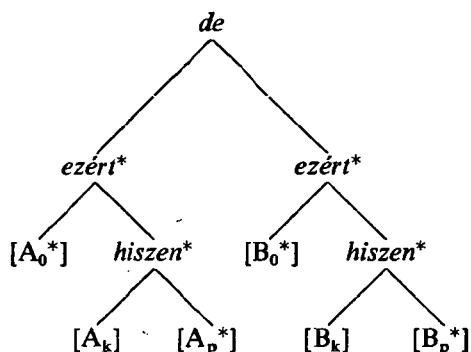
[B₀*] *Munkanélküliség van.*

[B_k] *Ferenc minden reggel pontosan jár munkába.*

Mivel az (5) példa mindkét explicált tétele konklúzió szerepét tölti be, az (5b) jelentésszerkezete megfelel a *de* előtti szillogizmusról korábban adott jelentésszerkezetnek:

Az (5) példa felszíni szerkezete: az elvárástörléssel viszonyított kettős szillogizmus:

2.5. A gondolkodás és a beszézés időkülönbsége

Beszélésünk olyan cselekvés, amelynek explicit lépéseit csak egymás után tehetjük meg. Gondolkodásunkban viszont — különösen, ha bejáródott sémákon fut — gyakorlatilag egyszerre tekintjük át a séma (pl. a kettős szillogizmus) valamennyi összefüggését, s megszólalásunk első mozzanatában már jelölhetjük a második szillogizmus konklúzióját:

(3d) a *Haza kéNE utaznom Zámolyra*

mondat feltételes módja ezt jelenti:

de nem megyek;

(6) a *Lehettem volNA oktató*

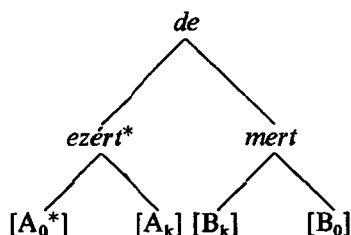
mondat feltételes múltja ezt:

De nem lettem.

A (6) példa kettős szillogizmusa:

[Aₚ*]	Aki egyetemre jár, abból lehet oktató.	[Bₚ*]	Akit eltanácsolnak az egyetemről, abból nem lesz oktató.
[A₀*]	Én egyetemre jártam.	(B₀)	Szegeden / eltanácsolt az egyetem / fura / ura
[Aₖ]	Lehettem volna oktató	[Bₖ]	nem lettem

A (6) példa felszíni szerkezete:

Ugyanez a jelentésszerkezete a (7) példának, sőt még tételeinek kifejtettsége is azonos:

(7) „Szerettük volna bemeszlni az új pincét, s belepakolni a hordókat, de nem lehetett, mert a szellőző aljába fészket rakott egy rozsdafarkú pár.” (Bertha Bulcsú)

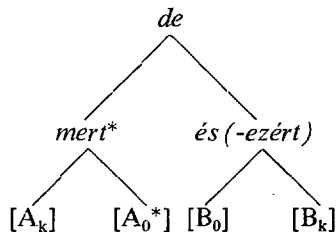
Az implicit tagok rekonstruálását a beszélő a partnerra bízta. E szempontból tanulságos a (8) példa. [B₀] tételének explicit része kiegészítésre szorul:

(8) „Láttam rajta, hogy enne még valamit, de ránéztem az étlapra, és lebeszéltem.” (Benedek István)

A (8) példa kettős szillogizmusa:

[A _p *]	Aki éhes marad, az enne még valamit.	[B _p *]	Itt csak az ehet, aki a magas árakat meg tudja fizetni.
[A _o *]	Ő éhes maradt.	[B _o]	ránéztem az étlapra, láttam a magas árakat, amelyeket mi nem tudjuk megfizetni,
[A _k]	Láttam rajta, hogy enne még valamit.	[B _k]	lebeszéltem

A (8) példa felszíni szerkezete:

2.6. A kettős szillogizmus tételeinek megjelenési formái

Eddigi példáinkban a szillogizmusok tételei tagmondatok vagy mondatok voltak, így mindig elkülönültek (elkülöníthetők voltak) egymástól. A kauzális viszony (=implikáció) azonban különféle morfológiai alkatú mondatrészként is megjelenhetik (HENSCHMANN: 1977., RUDOLPH: 1982.), ezáltal egy tagmondatba kerülhet az ok és az okozat:

2.6.1. (9) „Akartam őket hívni vasárnapra, B.-ékkal, de Éva itt lévő amerikai nagybátyja miatt nem jöhetnek.” (Fodor András)

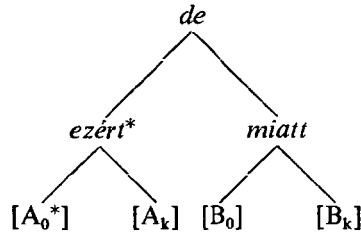
A (9) példa kettős szillogizmusa (amelyben az első szillogizmus implicit tételeire most nincs szükségünk):

[A _k]	Akartam őket hívni vasárnapra B.-ékkal	[B _p *]	Ha vendégük van Évánaknak, akkor nem jöhetnek/nem hívom őket.
		[B _o]	Éva amerikai nagybátyja itt van.
		[B _k]	nem jöhetnek / nem hívom őket

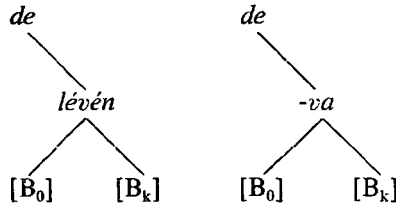
A (9) példa felszíni szerkezetében a *mert* helyére írt *miatt* jelöli a mondatrészi

megokolást:

A felszíni jelentésszerkezet képletében a *miatt* helyén *lévén* vagy egyszerűen az igenévképző is (-*va*) reprezentálhatja a második szillogizmus megokoló tételét. —
 Ábrázolásuk:

Nézzünk ezekre is egy-egy példát!

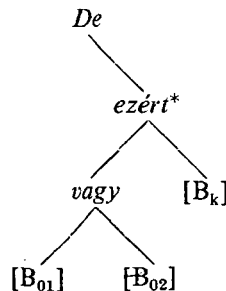
(10) „Makra nem volt szép fiú (ő egyenesen rondának tartotta magát), *de* vonzó és feltűnő jelenség *lévén*, buktak rá a nők.” (Kertész Ákos)

(11) „A költő azt a feszült pillanatot festi..., mikor Rómeó már beleszeretett Júliába, *de* — megtudva, hogy Capulet-lány —, ellenségének véli.” (Mészöly Dezső)

2.6.2. Jellegetes megjelenési forma az is, amelyben a második szillogizmus megokoló tetele diszjunktív módon széttagolódik:

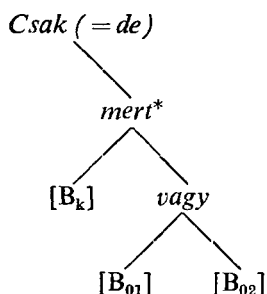
(12) „Repertoáromban tartottam a Kamarinszkaját is. *De* vagy túl választékos darabnak érezték, vagy én játszottam nagyon vontatottan, fenyegetően dörömbölni kezdtek az asztalon.” (Lakatos István)

Ábrázolása:

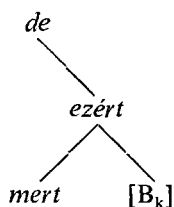

(13) „Láttam elég halottat akkor mégis. Csak eddig nem gondoltam rájuk. Talán nem jutott eszembe, hogy meghalhatok én is. *Vagy* most nőtt, mostanság, be a fejem lágya.” (Esterházy Péter)

Ábrázolása:

2.6.3. A második szillogizmus következtető tétele is széttagolódhatik. Ez leginkább megokoló viszonytal történik:

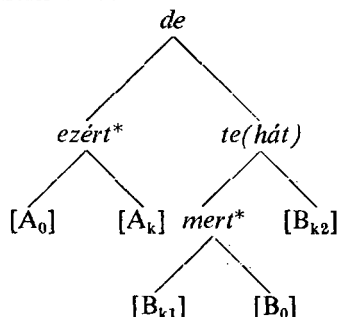

(14) „Mialatt ő [Szabó Lőrinc] a nagyvárossal küzdött, barátai megcsinálták a népi irodalmat. Semmi sem lett volna könnyebb, mint a mozdonyvezető fiának szerepet követelni benne. De ez, úgy érezte, nem lenne igaz. Ő rég levált, lemorzsolódott arról a közetről; magában hanyódoó egyén, a város atomja lett; nem írhatott hát mást, csak ennek az atomnak fájdalmát, gyönyörét.” (Németh László)

A (14) példa kettős szillogizmusa:

[A _p *]	A népi irodalomban a nép fiának szerepe van.	[B _p *]	Aki a város atomja lesz, az csak ennek fájdalmát, gyönyörét írhatja.
[A _o]	Sz. L. mozdonyvezető fia volt.	[B _o]	Ő rég levált, lemorzsolódott arról a közetről...
[A _k]	Semmi sem lett volna könnyebb, mint szerepet követelni benne	[B _{k1}]	ez ... nem lenne igaz
		[B _{k2}]	nem írhatott hát mást...

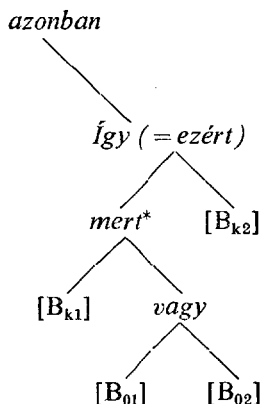
A (14) példa felszíni szerkezete:

Végül tekintsük át egy olyan szövegrészlet második szillogizmusát, amelyben a következtető tétel egy diszjunktív módon széttagolódott megokolással bővül ki:

(15) „... *A tudósok ott is álltak tisztes számban, írók azonban nem sikerült egyet sem odacsábítani; vagy a kérdés nem érdekelte őket, vagy nem volt kedvük a várható fejmosást meghallgatni. Így visszhangtalan szállt át az üres partra a vádbeszéd, hogy ma, amikor egyre nő a természettudományos műveltségű értelmiség arányszáma, az írók nem is próbálnak olvasóikkal lépést tartani.*” (Németh László)

A második szillogizmus felszíni szerkezete:

2.6.4. Az ellentétesen viszonyított kettős szillogizmus jelentésszerkezetére igen gazdag változatokban épülnek további megjelenési formák. Ezek részletezése azonban nem feladata a jelen dolgozatnak. Egyrészt — zárójelzési apparátussal — igen sok példát közöltem már (BÉKÉSI: 1975., 1986.), másrészt a megjelenési formák elsősorban a szintaxisba s nem a szemantikába tartoznak. Ez a megállapítás már a dolgozat tapasztalatokat összegző részébe vezet át.

3. Összegzés

Az elvárástörő (s a vele rokon megengedő) ellentét külföldi s hazai kutatásaiban a kutatók figyelmének előterében a *de* előtti rész áll. Ebben — akár tudnak róla, akár nem — egy szillogizmus tételeinek explicit és implicit kauzális összefüggéseit vizsgálják. Dolgozatomban arra hívom fel a figyelmet, hogy a *de* után is egy szillogizmus következik, vagyis a *de* nem egyszerűen egy előtag és egy utótag, hanem két szillogizmus viszonyát jelöli. A két szillogizmusból a használatban legalább egy-egy tételt explikálunk, a *de*-vel jelölt ellentét azonban nem mindig ezek között van, hanem tipikusan lehet különböző szerepű (szintű) és különböző megjelenésű (sőt meg nem jelenő) tételek között is.

Dolgozatomban ugyanannak az emberi cselekvésnek logikai és nyelvtani (gondolkodás- és beszédbeli) sajátosságairól volt szó. Ebben az összefüggésben nem minden 'implicit' jelenlét minősül 'törlés'-nek. A beszélés kényszerűen lineáris lassúságának, valamint a gondolkodás — ilyen szempontból akadálytalan — sebességének különb-

sége következtében is implicitek maradhatnak a két szillogizmus egyes (leggyakrabban a felső) tételei. A preszuppozícióként szereplő felső tételt tehát nem indokolt 'törölt' tételeknek nevezni.

Ha valamilyen jelentésszerkezetet kutatunk, akkor a megjelenési forma csak másodrangú kérdés, hiszen ugyanaz a jelentésszerkezet mondat-, illetve szöveg-funkciós alakulatként is megjelenhetik. Ha viszont valamilyen mondat- vagy szöveg-formát kutatunk, s e formát morfológiai-szintaktikai elemekkel, szabályokkal határozzuk meg, akkor a jelentésszerkezet lesz másodlagos. Az összetett (többszörösen összetett) mondat például a két, három (és több) predikatív mozzanattól (tagmondat-tól) az, ami. — Más kérdés, hogy különbséget lehet tenni a jelentésszerkezetben részt vevő, valamint részt nem vevő tagmondatok között az előbbiek javára, s csak ezeket tekinteni a *complex sentence* komponenseinek (HALLIDAY: 1985., AUSTIN: 1988.).

Újabb — s az előadottakat talán nem megrendítő, de mindenképpen továbbgondolandó — kérdés, hogy a kettős szillogizmus jelentésrészletei olyan homogén világból származnak-e, amilyenként elemzéseimben gondolkoztam róluk. A válasz — PETŐFI S. JÁNOS TeSWeST-jének ismeretében — sajnos, de természetes nem. A szemléltető példák jelentésrészletei, épp úgy, mint az életben (s a TeSWeST törekvésében) különféle VILÁGOKBÓL (TUDÁS, TAPASZTALÁS, MEGGYŐZŐDÉS stb.) származnak. E különféleségek felvételére minden mélyszerkezeti reprezentációnak törekednie kell. Ehhez, az oppozíció kutatásában a kettős szillogizmus — úgy tűnik — alkalmas vizsgálati keretet nyújt.

Irodalomjegyzék

- AUSTIN, Peter (ed.):
1988. *Complex sentence constructions in australian languages*. Amsterdam—Philadelphia, Benjamins.
- BÁNRETI Zoltán:
1983. A megengedő kötőszók szintaxisáról és szemantikájáról. *NyudÉrt.* 117.
- BÉKÉSI Imre:
1975. Egy konstrukciótípus megjelenési formái. *Nyr.* 99. 424—38.
1986. *A gondolkodás grammatikája* (A szövegfelépítés tartalmi-logikai szabályrendszere.) Tankönyvkiadó, Budapest.
1990. Az ellentétesség és a kauzalitás szerkezetalkotó összefüggésének logikai háttere, in: Petőfi—Békési 1990. 23—28.
- BIASCI, Claudia:
1982. Konnektive in Sätzen und Texten. Eine sprachübergreifende pragmatisch-semantische Analyse. *Papiere zur Textlinguistik 41*. Hamburg, Buske.
- DORFMÜLLER-KARPUSA, Käthy:
1982. Konnektive Ausdrücke und konnektive Relationen, in: Fritsche (Hg.): 1982. 100—123.
- FRITSCHÉ, Johannes (Hg.):
1982. *Konnektivausdrücke — Konnektiveinheiten*. Grundelemente der semantischen Struktur von Texten I. *Papiere zur Textlinguistik 30*. Hamburg, Buske.
- HALLIDAY, M. A. K.:
1985. *An Introduction to Functional Grammar*. E. Arnold.
- HENSCHELMANN, Käthe:
1977. Kausalität im Satz und im Text, in: Semantisch-vergleichende Studien zum Französischen und Deutschen. Heidelberg, Winter.
- KIEFER Ferenc:
1983. *Az előfeltevések elmélete*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- PETŐFI, J. S.—H. KAYSER:
1976. *Sprechhandlungen und semantische Interpretation*. (Die Rolle der performativ-modalen, weltkonstitutiven- und deskriptiven Ausdrücke in der Textinterpretation.) In: Meyer-Hermann, R. (Hg.): *Sprechen — Handeln — Interaktion*. Aus Bielefelder Forschungsprojekten zu Texttheorie, Sprechakttheorie, Konversationsanalyse. Tübingen, Niemeyer.

PETŐFI S. János:

1978. Structure and Function of the Grammatical Component of the Text-Structure World Structure Theory. In: Guenther, F.—Schmidt, S. J. (eds.): *Formal Semantics and Pragmatics for Natural Languages*. Dordrecht, Reidel.

1990. *Szöveg, szövegtan, műelemzés* (Textológiai tanulmányok) Országos Pedagógiai Intézet, Budapest.

PETŐFI S. János—BÉKÉSI Imre (szerk.):

1990. *Szemiotikai szövegtan*. 1. A szövegtani kutatás néhány alapkérdése. Acta Acad. Paed. Szegediensis Ser. Ling.—Litt.—Aest.

RUDOLPH, Elisabeth:

1982. Zur Problematik der Konnektive des kausalen Bereichs. In: Fritsche (Hg.): 1982. 146—244.

DER DOPPELTE SYLLOGISMUS

IMRE BÉKÉSI

Der Autor untersucht die OPPOSITION, die Relation, die in den Oberflächenstrukturen durch „aber“ (französisch: *mais*, russisch: *no*, ungarisch: *de*) ausgedrückt wird.

Es wird vom Autor festgestellt, daß die OPPOSITION nicht zwischen zwei Gliedsätzen, sondern zwischen zwei Syllogismen besteht.